

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Mei 1904.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, Frans van Mierisstraat 85, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIR, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele berichten.

De gewone jaarvergadering is voorloopig vastgesteld op Zaterdag 9 Juli a. s. te Leiden. Nadere bijzonderheden zullen later worden bekend gemaakt. De leden en corresponderende leden worden hierbij herinnerd aan hunne bevoegdheid om personen aan het Bestuur voor te stellen voor benoeming tot corresponderend lid.

Berichten over Nederlandsch Musea.

Rijksmuseum te Amsterdam.

Het Rijksmuseum is thans in het bezit gekomen van een tweede gewelfschildering van zeer ouden datum. In den nieuwen catalogus reeds opgenomen en toegeschreven aan Jacob Cornelisz. van Oostsanen of van Amsterdam, geb. te Oostzaan vóór 1470, gest. te Amsterdam vóór 18 Oct. 1533,

kon het werk eerst kort geleden voor het publiek ter bezichtiging worden gesteld. Verdeeld in negen vakken, voorstellende het Laatste Oordeel, voltooid 1519, is het afkomstig uit de Sint Laurentiuskerk te Alkmaar en in zijn oorspronkelijken gewelfvorm aangebracht in zaal n°. 248 van het Rijksmuseum (ingang naast de Rembrandtzaal). De toegang is afgesloten en wordt slechts op aanvraag verleend. De voorstelling wordt in den catalogus als volgt beschreven: »in het midden is Christus gezeten in de wolken; onder hem St. Michiel met een weegschaal, door engelen gedragen om de zondaars te wegen. Links de uitverkorenen, door engelen geleid naar het verblijf der gelukzaligen, waar God de Vader troont. Rechts de verdoemden, meegesleurd door monsters naar de hel, veraanschouwelijkt door velerlei folterwerktuigen».

De kunstschilder Jan Dunselman heeft de schildering gerestaureerd en enkele ontbrekende stukken bijgewerkt en aangevuld. De foto's genomen naar het werk in den staat, waarin het als afbraak uit de Alkmaarsche kerk is verkocht, die in het zaaltje mede zijn tentoongesteld, geven een denkbeeld van den deplorabelen staat, waarin sommige stukken zich bevonden. Maar tevens ontvangt men den indruk, dat de heer Dunselman zich met de noodige bescheidenheid van zijn hoogst moeilijke en delikate taak heeft gekweten. Natuurlijk hield hij zich daarbij aan het onder den invloed van tijd en vocht vervaagde, vergrauwde en verbruinde coloriet, zoodat men slechts een onvolledig beeld ontvangt van wat het werk oorspronkelijk geweest moet zijn. Want enkele details laten nog vrij duidelijk een sterker kleur onderkennen, dan waarin thans het geheel is gehouden. Maar terecht sloot de heer Dunselman zich aan bij den domineerenden toon van het geheel.

Zeer treft de mooie vulling der vakken, de fraaie verhouding in de compositie en dan de zwier, waarmee de figuren zijn geteekend, goed van houding en actie.

De aandacht zij gevestigd op de omstandigheid, dat het Rijksmuseum reeds in het bezit was van een dergelijke gewelfschildering, voor de plaatsing waarvan indertijd een soort kapel is gebouwd tegen de oefenschool voor teekenaaronderwijzers, in den tuin van het museum. Deze gewelfschildering, insgelijks verdeeld in negen vakken, waarvan er vijf ook afbeelden het Laatste Oordeel, was van Jan van Scorel (1495—1562). Eene vergelijking van beide gewelfschilderingen is ongetwijfeld interessant.

N. Rott. Ct. 11 Maart 1904.

Verslagen van Vereenigingen.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen te 's-Gravenhage. Verslag over het jaar 1902.

Dank zij de welwillende beschikkingen van de heeren Six werd weder een groot aantal Grieksche munten verkregen, waaronder in het bijzonder valt te wijzen op de series munten van Lesbos en van Klein-Azië. Onder de verdere aanwinsten wordt in het bijzonder gewezen op een penning ter eere van keizer Karel V. (1530), een Goudgulden van Batenburg en 's Heerenberg, een Tourschen groot van Borculo; een St. Andriescgulden van Holland, een onbekenden proefslag van een Hollandsche munt van 1670, een daalder van Geertruida van Bronkhorst, Vrijvrouw van Vianen en eene collectie Merovingische munten in Groningen gevonden. De catalogus der Nederl. Historiepenningen kwam gereed en met die van de Romeinsche munten werd begonnen.

Uitvoerig worden de aanwinsten beschreven evenals de muntvondsten te Noordwijkerhout, Driewegen bij Goes en Amersfoort. Aan het verslag zijn een drietal bladen toegevoegd met afbeeldingen van de belangrijkste aanwinsten.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe over 1903.

Een aantal aanwinsten werden verkregen, waaronder een cachet en ring gebruikt door Laurens Hidding voor het bekrachtigen van akten van vrijwillig rechtsgebied (o. a. gebruikt in 1681), een zilveren stempel van de classis Roldana, een koperen stempel van het classicaal Bestuur te Assen, een oude kerkekist, eene serie teekeningen en verschillende beelden betreffende de familie Hidding.

Het archief van het Meppeler schippersgilde, dat oorspronkelijk voor het Museum was bestemd, werd, en terecht, aan het Rijksarchief te Assen in bruikleen afgestaan, een voorbeeld dat wij ook gaarne aan andere museumbesturen in overweging geven, die toevallig bezitters zijn van bescheiden, die feitelijk in de archieven tehuis behooren.

Aangaande de Odoornsche falsificaties werd door den Heer Borgesius een nader onderzoek ingesteld. Deze erkent dat, hoewel verschillende urnen van verdachten vorm ongetwijfeld echt zijn, men later wegens veel navraag begonnen is met namaak. »Thans schijnt de aflevering van oudheden in massa tot de geschiedenis te behooren; omzichtigheid blijft evenwel dringend geraten.»

Verslag van den toestand van het Museum van Oudheden te Groningen over 1903.

Op 18 Februari werd het Museum heropend na de belangrijke uitbreiding die reeds in dit bulletin besproken werd. Het Museum ontving weder vele aanwinsten, waaronder eene kamerbetimmering uit de 18^e eeuw, een geborduurd groen laken statiecostuum van een opperhoutvester van Stad en Lande uit de 2de helft der 18^e eeuw, eene collectie teekeningen en kaarten, een zilveren bisschopsbelletje uit circa 1500 en verschillende voorwerpen uit de wierden te Garnwerd en Kantens.

Jaarverslag van de Vereeniging „Die Haghe” over 1903.

In het verslag wordt de in den vorigen zomer op Buitenzorg gehouden tentoonstelling van den Haag in de XIX^{de} eeuw uitvoerig besproken. Verschillende feestavonden werden georganiseerd, die zoo druk bezocht werden, dat men de leden in twee groepen tot bijwoning moest uitnoodigen.

75ste Verslag van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, 1902—1903.

Belangrijke aanwinsten werden verkregen, die op de bekende uitstekende wijze in het verslag beschreven worden.

Het genootschap hield verschillende lezingen, die uitvoerig worden behandeld. Wij verwijzen hieronder in het bijzonder naar de belangrijke lezing van den heer A. W. Weissman over Friesche kunst (bladz. 7—12). Een 16de eeuwsch handschrift »Epistel totten Friesen” werd door den heer G. H. van Borssum Waalkes voor rekening van het Genootschap uitgegeven.

De pogingen tot behoud van de kerk der N. H. Gemeente te Oosterwierum werden niet met succes bekroond; de kerk is verdwenen.

Jaarlijksch Verslag der Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling „J. Honig Jsz. Jr.” te Zaandam over 1902—1903.

De vele aanwinsten dwingen tot uitbreiding der expositiezalen. Onder de aanwinsten van dit jaar valt in het bijzonder te wijzen op een teekening van de huizen langs de Zaan uit de 18de eeuw, reeds vroeger in bruikleen ontvangen, en een viertal Zaanse familieportretten door Jan de Bray, die door den inbruikleengever waren opgeëischt en te Amsterdam in veiling kwamen, doch door medewerking van de Vereeniging Rembrandt voor het Museum werden heroverd.

Het plan bestaat om in 1904 eene tentoonstelling te houden van Zaanse kleederdrachten.

Oude Monumenten.

Delft.

Toen bekend werd, dat het Rijk den St. Huybrechtstoren, een ouden waltoren, in het openbaar wilde verkoopen, hebben B. en W. zich tot den Minister gewend, om dezen in 1814 aan het Rijk overgedragen toren terug te koopen. B. en W. stellen voor tot aankoop tegen het bedongen bedrag van f 300.— te besluiten.

Opmerker 19 Maart 1904.

Geertruidenberg.

Bij het opmeten van het gebouw en het uitgraven van den grond om de Groote kerk te Geertruidenberg door den architect M. A. van Nieukerken Jr. te 's Gravenhage zijn vondsten gedaan. Zoo is in de afsluiting van het Zuidertransept onder de kalk eene muurschildering ontdekt, blijkbaar den marteldood van St. Sebastiaan voorstellende. De schildering is 2½ M. in het vierkant.

Raadhuis te Jisp.

De leiding der restauratie is door B. en W. opgedragen aan den heer D. Stam Wz. te Wormerveer onder leiding van den Heer J. F. L. Frowein, architect te 's-Gravenhage.

De restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht.

(Vervolg van bladz. 24).

De verwijdering der hiervoor beschreven decoratie van het koor uit het jaar 1732 bracht de ware oorspronkelijke architectuur aan het licht. De oude gewelven zoowel van de absis concha, als van de vierkante travée daaraan sluitend waren aanwezig. Het gewelf van de vierkante travée is gemaakt volgens het stelsel der vouë d'arêt, d. w. z. twee tongewelven, die elkander doorsnijden; het is dus een kruisgewelf zonder graden voor

zooveel de hoeken betreft en een koepelgewelf voor het middengedeelte, zooals dit veelal in de gebouwen der XIe eeuw voorkomt.

Zelfs waren op dit laatste gewelf de schilderingen nog grootendeels behouden; in de concha, die ook de duidelijke bewijzen leverde geheel met figuren beschilderd geweest te zijn, was de beschadiging zoo sterk, dat aan eene herstelling niet te denken viel.

De beschildering stelt in 't kort voor *de Openbaring*. In het midden het Lam Gods dragende het kruis der *overwinning* of der *verrijzenis* met de woorden rondom:

»*Ecce agnus Dei qui tollit peccata mundi.*»

Ten oosten Jezus en daar tegenover ten westen Maria met banderollen, waarop de volgende opschriften:

»*Ego angelus magnus, Spiritus Dei est in me*»

en bij Maria: »*Et signum magnum ap. in coelo: Mulier amicta sole et luna sub pedibus et in capite ejus corona stellarum duodecim.*»

Aan de noordzijde vindt men eene figuur waarboven het opschrift:

»*Rex majestatis. Salvator mundi*»,

en waarop afgebeeld zijn de gaven van den H. Geest. Op de borst hiervan staat *Sapientia*, rechts boven *Consilium*, links daartegenover *Fortitudo*, rechts in 't midden ter hoogte van *Sapientia Scientia*, daartegenover links *Intelligentia*, links onder *Timor Dei*, daartegenover *Pietas*. Aan de zuidzijde Christus met kelk en hostie in de handen en het opschrift: *Sacerdos magnus — splendor sanctorum*.

Tegen de dubbele driehoeken (*dièdres*) onder het koepelgewelf:

Aan de eene zijde onder de H. Maagd, Gabriel met de woorden: »*Ave gratia plena*»; daartegenover een Engel met wicrookvat; onder de figuur ten noorden een Engel met de lijdens-instrumenten, lans en doornenkroon; daartegenover een Engel in aanbidding; onder de figuur van den *Sacerdos Magnus*, een Engel met de *Hostie* en een Engel met de *Kelk*.

In den boog, die het koor van het transept scheidt, de zeven Bisschoppen van Maastricht. In 't midden St. Servatius, daarnaast Monulphus en Gandulphus, dan Amandus, Joannes Agnus, Theodorus en Lambertus; deze waren echter zeer sterk beschadigd; duidelijk waren intusschen de insignes, mijter en staf, herkenbaar, zoodat het kennelijk alle bisschoppen waren.

In de beide wanden ten noorden en ten zuiden van het koor kwamen ook de groote vierbladerige roosvensters voor den dag, zoodat de herstelling daarvan met zekerheid kon plaats hebben.

Aan de buitenzijde had ik reeds bij de opmeting het verschil in den venstervorm kunnen constateeren, de smalle rondboogvensters met hunne muraalbogen van den bouw van Monulphus zijn nog aanwezig, voor zoover deze niet door de latere veel grootere roosvensters worden ingenomen. De juiste afmetingen der vensters van de absis werden nu ook teruggevonden en hersteld.

Bij de ontgraving van de in 1811 gedeeltelijk vernielde en met zand aangevulde krocht der XIe eeuw, welke zich bevond op de kruising van middenschip en transepten, kwam door een gelukkig toeval ook de tot dusverre geheel onbekende veel oudere crypta van Monulphus wederom te voorschijn. De opzichter Strik namelijk bevond dat de oostelijke eindmuur van de XIe eeuwse krocht, waarin de werklieden een gat gestoten hadden, ook aan zijn oostelijk vlak schoon werk scheen te vertoonen.

Door het verhaal van Gregorius van Tours was het bekend, dat de groote kerk door Monulphus gebouwd ook eene krocht had, maar men wist niet juist waar die gestaan had, en hoe die krocht er had uitgezien. Ik liet nu met de grootste voorzichtigheid, de puinhopen en den grond, die gebruikt waren om de afgebroken krocht aan te vullen, wegnemen en bevond na eenige dagen werkens, dat de oostelijke sluitmuur van de XIe eeuwse krocht werkelijk over de geheele oostzijde eenen gladden wand vertoonde, welke bleek gepleisterd te zijn. Door dit kenteeken aangemoedigd, liet ik ook in de oostelijke richting den grond wegnemen en ontdekte spoedig den geheelen omvang van de oudste crypta door Monulphus gebouwd. (Zie platte grond.)

De platte grond stemt volkomen overeen met den bouw en is op dezelfde wijze gemetseld, terwijl de muren aan de binnenzijde gepleisterd zijn met eene geelachtige pleisterlaag.

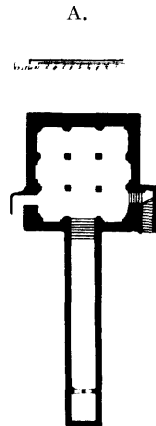
De oostelijke wand evenals de laatste travée aan de noord- en zuidzijde vertoonden eene verbouwing, noodzakelijk geworden bij de in de XIe eeuw gemaakte wijzigingen bestaande in den aanbouw der absis en van de twee torens.

De vloer dezer krocht ligt 1.73 lager dan de later in de XIe eeuw gebouwde crypta. De doorgang naar het graf van St. Servaas werd op deze hoogte ook terug gevonden in den westelijken wand der primitieve krocht, thans oostelijke sluitingsmuur der krocht gebouwd in de XIe eeuw.

De herstelling der oudste krocht met haar vier vrije vierkante pijlers (hoog met het kapiteel 3.10) en kruisgewelven met gordelbogen (hoog van den vloer tot onder den gewelfrug 4.75) kon met volkomen zekerheid plaats hebben.

Aan den zuidelijken wand werden ook de doorgang en de trap teruggevonden, die naar de bovenkerk toegang gaven.

De terugvinding der eerste *crypta* was tevens eene onomstootelijke bevestiging van eenheid in den bouw der kerk en der krocht door Monulphus. Overeenstemming in de afmetingen, in de gebruikte bouwstoffen, in de wijze van bewerken, zoowel van steen als van metselspecie, en in de zekerheid der profielen.

Platte grond der oude crypta d. Monulphus.

De zware vierkante pijlers met eenvoudige kapiteelen der kerk vindt men terug in denzelfden vorm, maar minder zwaar onder de gewelfbogen der crypta ¹⁾.

De wandpijlers met een gedeelte van de muraal- en gordelbogen waren alle nog aanwezig, even als de voetstukken der vier pijlers, welke de gordelbogen droegen, die de geheele ruimte in negen gewelfvakken verdeelden. Daar van de verschillende bogen een derde in de hoogte behouden was, waren de centers voor de gordelbogen gemakkelijk te bepalen en konden de gewelven met zekerheid gelijk aan de oorspronkelijke hersteld worden.

De vloer was, schoon eenigzins beschadigd, toch nog aanwezig en bestond uit eene samenstelling van grof kiezelzand met stuk geslagen pannen of baksteen en romeinsch cement.

Aan de oostzijde had men bij de verbouwing van dezen sluitmuur van de kerk van Monulphus en het maken der concha voor de absis en de daarnaast gebouwde torens, den muur doorbroken en opnieuw met ruwe steenen opgebouwd.

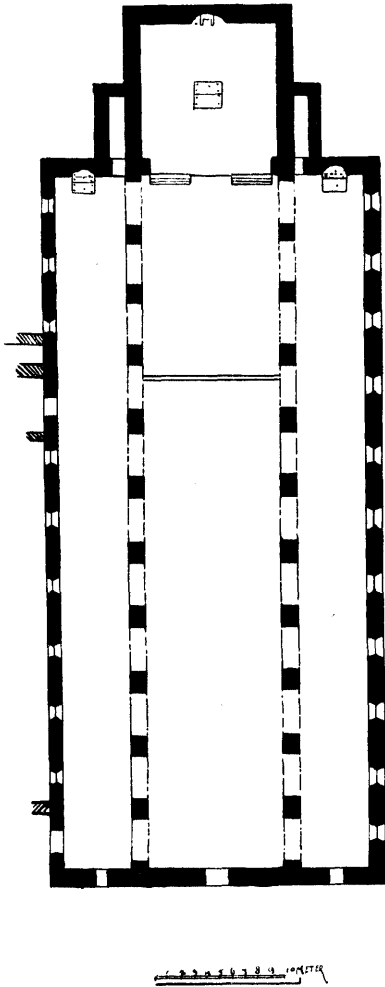
De herstelling der krocht uit de XIe eeuw was evenmin bezwarend, daar de wandpijlers alle met hunne voetstukken waren behouden gebleven en de zes voetstukken met de kolommen gedeeltelijk onder de puinhopen werden teruggevonden; ook was het oude altaar met de oorspronkelijk daarboven geplaatste sarcophaag, waarin de reliquieën van Monulphus en Gandulphus waren geborgen geweest, nog aanwezig; echter lag deze sarcophaag nu op den vloer, want ten behoeve van de verlaging van den kerkvloer in 1811 moest deze van het altaar verwijderd worden.

Behalve deze steenen kist, welke ruim 2 M. in de lengte en meer dan een meter in de breedte en met het deksel 1.50 hoog was, werden er nog vier andere steenen kisten met beenderen in de krocht gevonden, terwijl in den gang, die naar het graf van St. Servaas leidt, een klein altaar met steenen kist werd gevonden, waarin volgens opschrift een Frankische vorst was begraven. De eenvoudige altaarsteen, die de consecratiekruisjes draagt, is slechts 80 cm. lang en 65 cm. breed en wordt gedragen door een eenvoudige steenen stijl (stipes). De toegang tot dezen gang is slechts 75 cm. breed, de onderdorpel in hardsteen is door het menigvuldig betreden zeer diep uitgesleten, de rondboog is niet met kleine sluitsteenen of boogsteenen samengesteld, maar op zeer primitieve wijze uit een groot onregelmatig vierkant stuk uitgehakt in halfcirkelvorm. De gang en krocht hebben nog de oorspronkelijke gewelven behouden. In het gewelf vindt men den ijzeren haak nog, waaraan de lamp gehangen heeft, die diende om het eerbiedigwaardig lokaal te verlichten, en in

1) De gebroken hoeken chanfrein of biseau, die eenige der pijlers van het middenschip of de hoofdbeuk vertoonen, dateeren van de verbouwing, welke in de middeleeuwen plaats had; waarschijnlijk zijn deze gemaakt in de XVe eeuw, toen men de gewelven in de hoofdbeuk aanbracht.

de boogopening naar de deur zijn nog de overblijfselen van een gesmeed ijzeren hekwerk gevonden.

De vloer van dezen gang van de grafcel is evenals die der oude krocht een samenstel van steengruis, zand en cement, zooals men deze ook bij de laat-Romeinsche bouwwerken aantreft.

Platte grond der Kerk van Monulphus
(zonder Karolingische voorbouw).

Deze middenbeuk van ruim 10 meter breed werd aan beide zijden geflankeerd door zijbeuken, die de helft der breedte hebben, en werd door zwaren muren gesloten, waarin tegenover elken boog een smal venster met

De oorspronkelijke kerk door Monulphus gebouwd, bestond dus uit een krocht aan de oostzijde, met een rechthoekigen wand gesloten, terwijl de ingangen ter zijde zullen geweest zijn. Deze krocht, welke in de breedte in drie beuken verdeeld is, was overdekt zooals ook thans weder door de 9 kruisgewelven rustende op de 4 middenpijlers en de daarmee in verband staande 8 halve en 4 kwart wandpijlers of pilasters, welke alle door gordelbogen aan elkander verbonden waren en zodoende aan de gewelven een krachtigen steun verleenden. Deze gordelbogen vertoonden nog ter hoogte van het ruim 1 meter overgebleven gewelf aanvangen boven de kapiteelen.

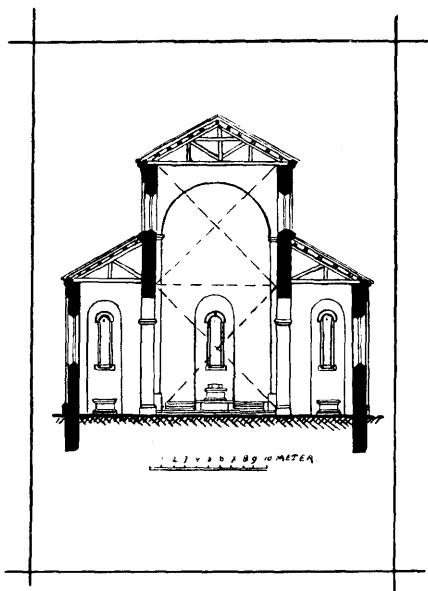
Door deze krocht kreeg men toegang tot den overwelfden gang, die naar de grafcel geleidde.

Boven deze krocht, wier breedte door de fundamenten van het middenschip bepaald is, breidde zich de basilica uit naar het westen met 13 bogen, gedragen door 12 vierkante pijlers, die aan den voet van eene eenvoudige plint voorzien waren en onder het begin der bogen eenvoudige schuine lijsten als kapiteelen of imposten droegen waarop de centers der bogen konden rusten. (Zie plan B hiernevens).

rondboog. Ten westen is een sluitgevel met de ingangen. De hoogte van de middenbeuk is gelijk aan de twee kwadraten, die de breedte vormen,

C.

$10.50 \times 2 = 21.00$ m. (Zie doorsnede C hieronder).

Doorsnede der Kerk van Monulphus
(zonder Karolingische voorbouw)

De bovenkant der bogen, welke de hoogte van de zijbeuken aangeven, is gelijk aan de breedte van de middenbeuk, dus 10.50, wat wederom overeenstemt met 2 maal de breedte der zijbeuken. Deze worden verlicht door smalle vensters door rondbogen gesloten; boven de bogen der pijlers, gaan in den muur de rechtstanden op, welke aan de buitenzijde de bogen herhalen van de middenbeuk; onder deze bogen zijn de vensters gespaard, die de middenbeuk verlichten.

Zware balken met houten kap sloten het middenschip af, terwijl het dak vroeger met lood was gedekt. Ook de zijbeuken waren op dezelfde wijze afgedekt. De zijbeuken zijn zonder wandpijlers vlak opgetrokken tot

aan de vensters, waarvan de onderdorpel op 4.20 m. boven den vloer ligt. In de noordzijde zijn slechts twee deuropeningen, terwijl de zuidelijke muur waarschijnlijk ook niet meer toegangen aanbood. Of er voor den westgevel vroeger eene portiek gestaan heeft, zooals dit gewoonlijk bij basilica's gevonden wordt, is niet te zeggen; dergelijke voorbouwen waren veelal van hout en dienden alleen om de ingangen te beschutten.

Thans verheft zich aan de westzijde een machtige bouw, oudtijds het *nieuwe werk* genaamd en die aan Karel den Groote, naar ik meen terecht, wordt toegeschreven. Wel is in den laatsten tijd deze attributie bestreden, doch wanneer men het plan der kerk in den oorspronkelijken toestand voor oogen heeft en men weet, dat in de nabijheid Keizer Karel zijn paleis had en verder de betrekkingen bedenkt, welke er bestonden tusschen Karel den Groote en het *Kapittel van St. Servaas* waarvan *Eginhard propositus* was, dan kan men moeilijk beweren, dat de Karolingische bouw maar eene fictie zou zijn. Trouwens het monument zelf toont zijn oorsprong aan.

De gebouwen opgericht onder den invloed van Karel den Groote vertoonen overal hunne voortreffelijkheid in de grootsche opvatting van

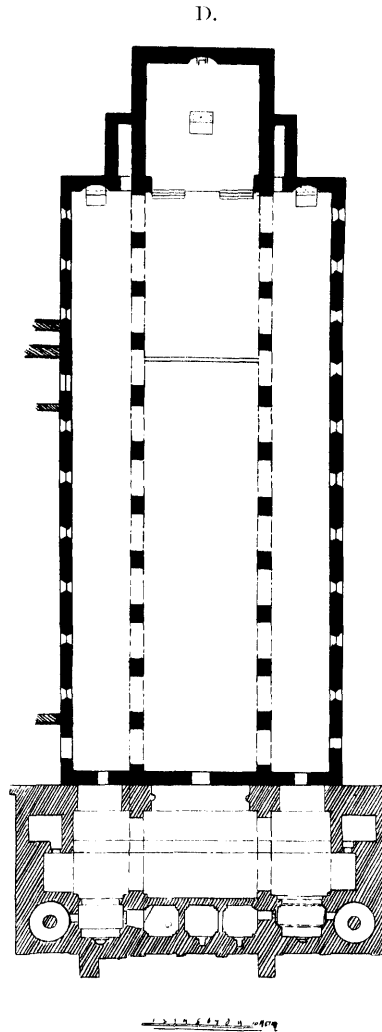
den aanleg, de goede keuze van bouwstoffen en de uitmuntende wijze van bewerking. Hij bezat de middelen om zich zoowel het eene als het andere te bezorgen. (Zie plan D.)

Als men het verschil gadeslaat in de grootschheid van aanleg tusschen het werk van de XIe eeuw, namelijk het oostelijk koor met transept, en den westelijken voorbouw, dan zal men onmiddellijk aan den westelijken aanbouw de prioriteit moeten toekennen. Wat betreft de wijze van uitvoering springt het verschil al dadelijk in het oog.

De bewerking van den steen in het algemeen, de zuivere bekapping, vooral het behandelen van deze met betrekking tot de voegen, is opmerkelijk. De steenen zijn zeer vlak en zuiver gekapt, zoodat de voegen betrekkelijk dun en gelijk zijn. Ook is de wijze van bekapping eigenaardig; langs de rechthoeken is eene schuine beitelslag aangebracht, waardoor de strakke lijn van den rechthoek bevorderd wordt.

Dan de breede aanleg der trap-torens, welke op zich zelf reeds een koninklijken oorsprong aanduiden door hare groote afmetingen en onberispelijke zorgvuldige uitvoering; tusschen deze torens de aanleg van den onderbouw voor den hooger op te trekken koepel, de zware bogen in kleine afdeelingen gedeeld om beter de drukking te schragen. (Zie doorsnede E.)

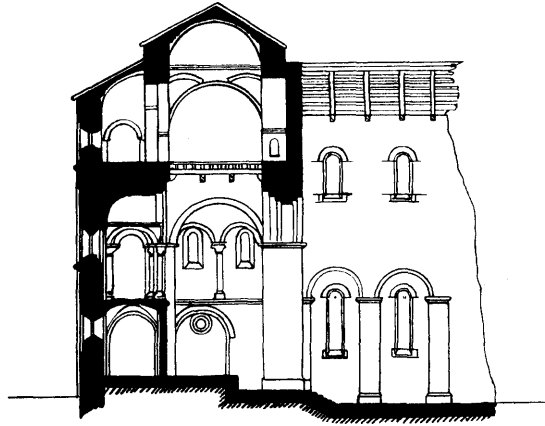
Het *kruisgewelf* onder den koepel is een werk van latere eeuwen evenals het *roosvenster* in den westgevel met het klimmend tongewelf. Het geheele kwadraat onder de koepel was met zeer zware balken, waartusschen ribben of kinderbalken, en een houten vloer gesloten. Op de vier hoofdbogen is met meesterlijke hand de ronde koepel op de vier pendentiefbogen aangelegd. De steensnede is met bijzondere kennis behandeld. De drukking van de gewelven is met groot verstand geneutraliseerd door

Platte grond der Kerk van Monulphus met de Karolingische voorbouw ten westen.

de zware bogen, welke het geheel omringen en aan de westzijde is de bouw door bijzondere voorzorgen, door zware gordelbogen en klimmende tongewelven, volkomen beveiligd.

Een derde gedeelte van den koepel is in horizontale lagen vooruitkringend bewerkt, zoodat het middengedeelte, dat slechts 5 meter dia-

Doorsnede van den Karolingischen Bouw.

meter en niet minder dan 4 meter straal heeft, ruimschoots geconterbuteerd is.

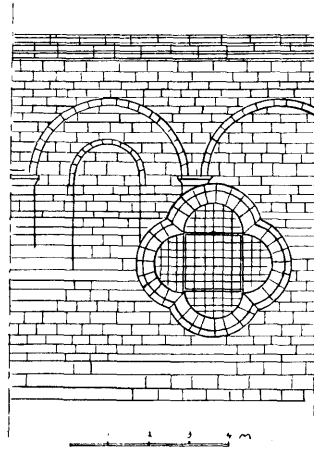
Voor het maken van het westelijke roosvenster zal aan deze zijde ook op de bovenverdieping een stijgend tongewelf aanwezig geweest zijn, om de gordelbogen aan deze zijde te schragen. Toen men later bij de verbouwing na eenige eeuwen ondervonden had, dat de koepel geen druk

F.

uitoefende aan deze zijde, besloot men er toe, om ter wille van het fraaie westelijke zonnelicht aldaar het gewelf te wijzigen, aan de buitenzijde een gevel op te trekken en deze met een roosvenster te versieren en zoodoende de avondzon in het kerkgebouw te brengen. Een nauwkeurige beschouwing der verschillende onderdeelen, maakt een en ander duidelijk.

Bij gelegenheid van een bezoek van den beroemden architect E. Revoil, den schrijver van »Les Eglises Romanes dans le midi de la France», aan St. Servaas verklaarde deze mij ook op dezelfde gronden, als ik hiervoor aanhaalde, dat de westelijke aanbouw met zijnen koepel eene Karolingische stichting moet zijn.

Na Karel den Grootte vervalt, met de noodige kracht en eenheid in de regeering, de vooruitgang in de kunst. Vijftig jaren na Karels regeering was dit in de bouwkunst al zeer merkbaar, zegt Viollet le Duc, en de monumenten van de IXe en Xe eeuw dragen daarvan nog meer de kenteekenen; de bouwstoffen worden niet meer met zooveel zorg uitgezocht en men volgt niet meer de goede voorschriften. De monumenten van de Xe en XIe eeuw staan wat de uitvoering

betreft verre achter bij die, welke opgericht werden onder den invloed van de regeering van Karel den Grooten.

De redeneering van den oudminister van den Berg: »Het plan, de stijl en de constructie van het westelijk torengebouw wijzen op het einde van het Romaansche tijdvak'', is volkomen onjuist; hier kan geen sprake zijn van een »torenbouw''.

Het gebouw is een werkelijk koor met bovengalerijen (empore).

Wanneer men zich het gebouw voorstelt, zooals het vóór de wijziging was, die het in de XIe eeuw ondergaan heeft, dan kan er geen sprake zijn van een groote zaal op de derde verdieping. Het geheele middengedeelte van den vloer der kerk tot aan de balklaag van de groote zaal, die de hoofdzaak is van het geheele gebouw, heeft geene afgesloten verdieping onder deze roostering. De bestemming van deze zaal is zeer duidelijk.

De kerk had geen gewelven; vijf boogvensters in den oostelijken muur die de kerk van den *Keizerzaal* scheidt, leverden het vrije gezicht van uit de zaal over het geheele middenschip op het priesterkoor waar de H. Officies plaats hadden.

Karel de Grooten had zijn paleis ten westen op hooger gelegen terrein, niet ver van de kerk. Het is verklaarbaar, dat voor den machtigen keizer en zijn gevolg een zaal werd gesticht van waar hij de H. Diensten ongestoord kon bijwonen.

De groote breede trappen leveren het bewijs van de vorstelijke bestemming waartoe deze zaal moest dienen.

Dat het westelijk koor als een *oratorium* of winterkoor voor de Kanunniken zou gebruikt of gebouwd zijn, is niet aan te nemen. Hoe zouden deze personen in een dergelijke koninklijke zaal in den winter hunne getijden zijn komen bidden en bij wie zouden de gedachten opkomen, om een zóó ruim zóó hoog en zóó koud lokaal te stichten om er koor te gaan houden!

Daar de heer van den Berg toestemt, dat de *narthex* overeenkomst heeft in de profielen met de Vitale te Ravenna en den Dom te Aken, het Baptisterium te Novara en de Kapel te Nijmegen, die zeker van vóór de IX eeuw dagteekenen, zoude hij consequent zijn, wanneer hij op grond daarvan de stichting aan den tijd van Karel den Grooten toeschreef.

Wat betreft de profileering der imposten heeft v. d. Berg ook gedwaald. Het is niet waar, dat men in de vroeg-Romaansche periode, zegge den Karolingischen bouwtijd, de imposten aan beide zijden liet uitspringen onder de bogen zooals bij de Romeinsche bouwwerken.

In Nijmegen zijn de imposten ook slechts aan de boogzijde zooals te Maastricht bij de krocht en in het Karolingische werk. Hetzelfde vinden wij in de Basilica van *Chagga* gebouwd in de IIIe eeuw, dus nog nader bij de Romeinsche bouwperioden en toch zijn daar de profileeringen slechts aan de dagzijde onder den boog, terwijl de gewelven ook geheel en al als de Maastrichtsche rondboog-tongewelven behandeld zijn.

De Karolingische gebouwen dragen meer het karakter van de Byzantijnsche bouworde, dan die van de Romeinsche.

Verder erkent hij, dat het ontbreken van haken (griffes) op de hoeken der bases of voetstukken een bewijs levert van een vroegere stichting dan in de XIe eeuw.

Ook dat de oudere bases zwaar en steil, hoog van verhouding zijn dient in aanmerking genomen te worden, zoowel als de vorm der impostlijsten, welke te Maastricht behandeld zijn, zooals aan de Karolingische kapel te Nijmegen.

Omtrent de bestemming der groote trappen is ook geen twijfel; zij loopen slechts door tot aan den vloer van den *grooten of Keizerzaal*, dus klaarblijkelijk zijn deze trappen niet gemaakt voor den toren en nog minder voor de twee torens; trouwens ook deze gingen ten tijde van Karel den Groote niet zoo hoog op als thans.

De bovenste verdiepingen dateeren van lateren tijd, ik veronderstel uit de XIe of XIIe eeuw.

De technische beschouwing van het werk wijst derhalve op Karel den Groote en bevestigt de constante overlevering, welke den bouw aan den *Keizer* toeschrijft.

Ook de geschreven historie stemt hiermede samen.

Is het niet opmerkelijk, dat de groote architect van Karel den Groote, Eginhard, die aan het hof Beseleël heette, d. i. de bouwheer van Salomo's tempel, abt van de St. Servaaskerk was, en steeds tot het laatst van zijn leven veel relaties met zijn broeders van St. Servaas onderhield, zooals de archivaris Flament uit oude charters heeft aangetoond?

Is het niet opmerkelijk, dat van den *keizer*, die op een paar uren afstands van Maastricht geboren werd en meermalen in de stad vertoefde, geconstateerd is, dat hij er eens het Paaschfeest vierde ¹⁾?

Het zou dus niets wonderlijks zijn, als hij aldaar de stichting eener *Keizerzaal* bevorderd had.

Treffend eindelijk is een omstandigheid door van Heylerhoff vermeld. Deze schrijver zegt, dat een reliquiehouder, bevattende een stuk van het H. Kruis, in S. Servaaskerk bewaard, het volgend opschrift droeg: »*Ad trophaeum aeternae victoriae sustinendum Eginhardus peccator hunc arcum ponere et dedicare curavit.*»

Kunnen de uitdrukkingen *arcus*, *ponere* en *dedicare* slaan op een noodzakelijk kleine reliquieschrijn of schijnen zij niet veeleer te doelen op den bouw en de wijding van een gebouw. En mag men bij toestemmende beantwoording het er niet voor houden, dat deze *reliquiehouder* geplaatst was in den door Eginhard bestuurden *Westbouw* en in zijn opschrift de herinnering aan den bouwmeester moest bewaren ²⁾?

(Wordt vervolgd).

1) Zie de *Acta Sanctorum Bollandist.* III Mei, Ed. Antwerp. 1680 pag. 219.

2) Zie A. Flament, de Westertorens van St. Servaas, in de *Publications de la Soc. hist. et Arch. du Limbourg*, deel XXVIII.

Middelburg.

Door bemiddeling van den heer J. A. Frederiks zijn twee 17de eeuwsche pakhuisjes in de Kuiperstraat te Middelburg uit sloopershanden gered, die met het aangrenzend Kuipersgildehuis een der schilderachtigste hoekjes van de stad vormen. Het behoud dezer perceelen is vooral van belang, daar bij het verdwijnen hiervan ook het gildehuis waarschijnlijk moeielijk te behouden zoude blijken.

Koorkerk te Middelburg.

In de laatste weken werden, met toestemming van kerkvoogden der Nederduitsch Hervormde Gemeente, door den architect der Abdij-gebouwen, den heer J. A. Frederiks, nasporingen omtrent vroegere toestanden gedaan in de Koorkerk, waarvan de restauratie binnenkort zal ter hand worden genomen.

In hoofdzaak werd beoogd een onderzoek in te stellen naar het graf van Willem II, Roomsch Koning, Graaf van Holland en Zeeland, wiens lijk aldaar door de zorg van zijnen zoon Floris V is bijgezet en waarvan de vermoedelijke overblijfselen in 1817 werden teruggevonden. Men bepaalde zich echter toen tot het weghalen van de fragmenten van een grafzerk en van de daaronder liggende doodsbeenderen, zonder omtrent de inrichting van het graf eenig verder onderzoek in te stellen.

Op de plaats, waar in gemeld jaar die overblijfselen zijn gevonden, is thans een graf te voorschijn gekomen met een fraaie baksteenen omlijsting, dagteekenende uit de XIIIde eeuw. De gemetselde ruimte, waarin het lijk heeft gelegen, is daarbij nog ongeschonden bloot gelegd. Aan denzelfden zuidelijken wand is voorts nog te voorschijn gebracht een vak met de restes van een rijke mede in baksteen uitgevoerde boogversiering.

In den noordelijken wand van de kerk zijn ook belangrijke ontdekkingen gedaan. Bij het wegruimen van later metselwerk kwam een groote nis te voorschijn met primitief schilderwerk, bestaande uit blokken, die gevormd zijn door dubbele roode streepen als voegen; in het midden van elk blok een groen bloempje. Het schilderwerk loopt ook over de vlakke muren door, zoodat kan worden aangenomen, dat een groot gedeelte der kerk in de XIIIde eeuw zoodanig behandeld is geweest, eene uitvoering die in ons land zeer zeldzaam voorkomt.

Verder zijn in dien wand blauwe arduinen en zandsteenen kolommen aan het licht gebracht, die duiden op vroeger bestaan hebbende kapellen. De arduinen kolom bezit nog geheel het Romaansche karakter en komt overeen met kolommen die in de onderaardsche zaal en in de Balanspoort bestaan; de zandsteenen kolommen zijn rijk geprofileerd en voorzien van kapitelen met sierlijk beeldhouwwerk.

De laatste kolommen waren eertijds gepolychromeerd en wel de schachten rood en de kapiteelen groen met goud.

Verder is gebleken, dat de oorspronkelijke kerkvloer 1.20 M. lager lag dan de tegenwoordige. In den grond werden nog een groot aantal fragmenten gevonden van den ouden bouw.

Deze ontdekkingen zijn niet alleen van groot belang voor de geschiedenis van de oude Abdij, doch zijn tevens te beschouwen als gewichtige documenten voor de historie onzer vaderlandsche bouwkunst.

De nasporingen worden voortgezet.

Middelb. Ct. 24 Febr. 1904.

Waagegebouw te Monnikendam.

Het gebouw zal met subsidie van Rijk en Provincie door de Gemeente gerestaureerd worden. Het werk is toevertrouwd aan den architect J. F. L. Frowein.

Vianen.

Door Ged. Staten is voorgesteld om f 1000 bij te dragen in de restauratie van den toren der Ned. Herv. kerk. Er was f 1500 aangevraagd. De kosten zijn op f 5000 geschat, waarin het rijk de helft zal betalen. De toren dagteekent uit de 13e eeuw en is in de 15e eeuw van 23 tot 30 M. verhoogd. Dit bovenste deel verkeert in slechten toestand, zoodat zelfs het luiden der daarin geplaatste drie torenklokken reeds sinds jaren gestaakt moest worden.

Overzicht der Restauratiewerken in het jaar 1904.

St. Eusebiuskerk te Arnhem.

Bewerken van den natuursteen voor een gedeelte van de Zuid-Oostelijke partij van het dwarspand met goten, balustrade, boogfries; de drie pinakels van de hoekbeer aan 't Z. O. geheel nieuw op te bouwen. Het werk in natuursteen was in dit gedeelte eertijds met een onverantwoordelijke zuinigheid uitgevoerd en wellicht later tegen den baksteen aangebracht. Het nieuwe werk zal dus aanmerkelijk massiever daarin moeten worden ingewerkt.

Groote of O. L. Vrouwe Kerk te Dordrecht.

De herstellingswerken zullen hoofdzakelijk bestaan in de volgende:

- a.* Gereed maken van de vensterstijlen en koppen voor nagenoeg alle vensters van het koor, waartoe de Udelfangersteen reeds in het jaar 1903 werd aangekocht.
- b.* Het plaatsen van ongeveer 10 dier vensters nadat de houten stijlen zullen zijn verwijderd en de ijzerwerken weer in voldoende staat zijn gebracht.
- c.* Het herstellen der uitwendig geprofileerde kanten rond de vensters, waarin de steenen stijlen geplaatst worden; daartoe wordt zoowel St. Joirekalksteen als Udelfangersteen aangekocht.
- d.* Het dichtten der geplaatste nieuwe vensters met antiek glas in lood verdeeld volgens geometrische hoofdmotieven in het oude karakter.
- e.* Verder kleine herstellingen aan het uitwendige der muren van het koor naar gelang deze met de steigers voor de vensters in het bereik komen.

Restauratiewerken der groote of St. Janskerk te Gouda.

In 1904 zal het opgaande binnenmuurwerk van het koor verder nagezien en hersteld worden, evenals de muurbogen, terwijl van nog een achttal kolommen de basementen in den oorspronkelijken vorm teruggebracht zullen worden.

Voorts zullen de voor de voorgevels 2, 3, 4, 5, en 12 gelegen open ruimten ter voorkoming van verontreiniging door hekwerk van conterfort tot conterfort afgesloten worden.

In dit jaar zal men alle voorbereidende werkzaamheden, in hoofdzaak steenhouwwerken, doen verrichten, om in een volgend jaar onmiddellijk na het onderheien de restauratie van den transeptmuur (No. 7) met kracht ter hand te kunnen nemen.

Voor de fundeering van de gevels Nos. 7 en 8 is mede noodig de afbraak van een brandspuithuis der gemeente en van een der drie in gebruik zijnde kerkuitgangen. Het Gemeentebestuur van Gouda stond in 1898 de afbraak van dit brandspuithuis en van een vijftal tegen de kerkaangebouwde, eveneens aan de gemeente toebehorende en voor de restauratie der gevels Nos. 2, 3, 4, noodwendig te verwijderen pakhuisjes toe, en droeg deze om niet in eigendom aan de Kerkvoogdij over, onder voorwaarde, dat op de open ruimte tusschen den gevel No. 1 en den zoogenaamde Kraamvrouweningang een nieuw brandspuithuis zou worden gebouwd. Hiertoe zal thans dus moeten worden overgegaan. Ter vervanging van de te restaureeren kerkuitgang zal verder als uitgang het genoemde Kraamvrouwenportaal, sedert eenige jaren gesloten en als bergplaats enz. voor de restauratiewerken gebezigd, hersteld en weder als uitgang in gebruik genomen worden. Het verdient natuurlijk aanbeveling reeds thans, en niet over een aantal jaren als de restauratie tot dit muurvlak gevorderd zou

zijn, over te gaan tot afdoende fundeering en herstelling van den gevel, waartegen het brandspuithuis aangebouwd zal worden, en tot consolidatie van den voet van het Kraamvrouwenportaal.

In den winter van 1904/5 zal, nadat de bogen in den noordelijken transepthoek gestempeld zijn, deze hoek door een tot het dak reikend schotwerk worden afgesloten ten einde bij restauratie van den grooten gevel No. 7 het binnendringen van wind en regen in het kerkgebouw zooveel mogelijk te voorkomen.

Opgaaf der werkzaamheden welke tot herstelling der St. Janskerk te 's Hertogenbosch zullen verricht worden in 1904.

In het jaar 1904 zal de herstelling van den grooten koepel, waarmede in 1901 is aangevangen, worden voortgezet aan de Oost-zijde; de Noord-west en Zuid-zijden zijn reeds afgewerkt.

De herstelling der Oost-zijde zal omvatten al het opgaande steenwerk, dat, tusschen de hoektorens gemeten, eene breedte heeft van 8.70 M. en eene hoogte tot en met de balustrade van 16.60 M.

Bijna al het gehouwen steenwerk aan deze zijde heeft aanmerkelijk geleden, evenals het orneerwerk, dat beschadigd, geknot of verdwenen is.

Verder moeten hersteld worden de twee hoog opgaande lichtvensters, die daarin voorkomen, met de twee daarboven staande roosvensters; de oorspronkelijke opgaande steenen stijlen daarvan en het maaswerk der toppen bestaan niet meer en zijn vervangen door een houten spijlwerk. Dit moet verwijderd en het oorspronkelijk bestaand hebbende steenwerk weder aangebracht worden.

De twee hoektorens, die den Oostkant insluiten, moeten met hunne wenteltrappen geheel worden hersteld; alles heeft aanmerkelijk geleden en eischt dringend herstellingen. Deze torens zijn hoog 24,80 M. en hebben een voorsprong van 2 M. terwijl de breedte aan den voet gemeten 2,90 M. is. De bekroning van den koepel aan de Oostzijde zal evenals aan de drie andere zijden worden voltooid door eene steenen balustrade, welke tusschen drie rijzige steenen pinakels is ingedeeld. Verder zijn aan deze zijde nog menigvuldige herstellingen te doen aan conterforts, dek- en waterlijsten enz.

De vensters aan de Oostzijde zullen voorzien worden van zwaar in lood gevat glas en waterdicht worden opgeleverd.

Herstellingswerken der Onze Lieve Vrouwe Kerk te Maastricht.

a. Uitbreken van den later aangebrachten ingang ten zuiden en de herstelling van de muurwerken met raam.

- b.* Herstel van den zuidelijken gevel ten westen en nieuw dak.
- c.* Herstel beneden gedeelte der pijlers, wijzigen koortrap en altaartje idem.
- d.* Herstel toegangen bezijden het koor naar de torens met nieuwe deuren.
- e.* Het afwerken van een travee binnenwerks.
- f.* Het plaatsen van een glazen afsluiting in den westelijken omgang en een tochtdeur in het portaal.
- g.* Tochtportaal en toegang tot gevonden westelijken ingang, met ijzeren en houten afsluitingen en toegangsdeur tot de crypta, afdak en trappen.

Nederl. Herv. Kerk te Rheden.

Herstelling van de steenen vensters aan den noordelijken zijmuur, herstelling van de gewelven gelegen langs dienzelfden buitenmuur; het bezetten met glas in lood dezer vensters.

Restauratiewerken der St. Walburgskerk te Zutphen.

- a.* Het aanbrengen van een raam tusschen het vijftiende-eeuwsche portaal en het noorderdwarschip, waar vroeger een raam geweest is.
- b.* Het restaureren van twee ramen aan de zuidzijde van het koor.

Ter restauratie blijven dan nog over de noordzijde van het koor, de kapel en de librije.

JOS. TH. CUYPERS.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Musée Teyler á Haarlem. Catalogue raisonné des dessins des écoles française et hollandaise. Par. H. J. Scholten. Haarlem 1904, 8°.

Vreemd is het, dat terwijl van een verzameling van schilderijen al heel spoedig een catalogus uitgegeven wordt, een collectie teekeningen slechts zelden zooveel belangstelling waardig wordt gekeurd.

Van de drie groote sedert lang in ons land bestaande openbare verzamelingen van oude teekeningen (die van 's Rijks Prentenkabinet is van zeer jonge dagteekening) kunnen het Museum Boymans te Rotterdam en het Museum Fodor te Amsterdam weliswaar op catalogi wijzen, maar de eerste is zeer onnauwkeurig en de tweede is ofschoon wel iets beter, doch ook zóó beknopt, dat er weinig nut uit te trekken valt voor hen die zulk een catalogus voor hunne kunsthistorische studiën zouden wenschen te gebruiken. Van de grootste verzameling in Nederland, die in het Museum

Teyler te Haarlem bewaard wordt, bestond zelfs zulk een beknopte lijst niet eens.

Met één slag heeft nu de sympathieke conservator van deze collectie zijn schade ingehaald, en hij is voor den dag gekomen met een Catalogue raisonné dien iedere rijksverzameling, ook in het buitenland, benijden zal.

De verzameling te Haarlem is een stichting van den in 1778 overleden maecenas Pieter Teyler van der Hulst, d. w. z. hij stelde door een aanzienlijk kapitaal de uitvoerders van zijn laatste wil in staat, in den loop van meer dan een eeuw een collectie bijeen te brengen, die thans een der rijkste en belangrijkste van de gansche wereld is. Reeds in 1791 kon te Rome, door bemiddeling van den heer Lestevenon een verzameling aangekocht worden die, bijeengebracht door koningin Christina van Zweden, toen in het bezit was van de hertogelijke familie Bracciano. Daardoor kwamen de 25 teekeningen van Michel Angelo, die eenige jaren geleden in een prachtuitgave gefacsimileerd zijn, en de eenige collectie Claude Lorrains naar Haarlem.

Deze laatste, met de niet talrijke aanwezige andere Fransche teekeningen, en alle Nederlandsche zijn thans in een catalogus beschreven met een nauwkeurigheid die den heer Scholten de dankbaarheid van alle kunst-historici verzekert. Alles wat men maar wenschen kan is gegeven. De uitvoerigheid waarin de beschrijving der teekeningen uitmunt, stelt ons in staat, ons bijna steeds een denkbeeld van de kunstwerken te vormen. Waar het was na te gaan is steeds vermeld, waar deze zich vroeger bevonden.

Alleen met de gevolgde rangschikking kan ik mij niet vereenigen. De collectie ligt op de in vorige eeuwen meestal gevolgde wijze in kunstboeken verdeeld, gelijktijdige zoo ongeveer bijeen¹⁾. Noch een alphabetische, noch een streng chronologische volgorde is hierbij in acht genomen. En zoo is het resultaat dat wij steeds naar het alphabetisch register moeten grijpen, om te zien, wat er van dezen of genen meester aanwezig is. De niet zeer practische inrichting van dit register werkt buitendien het opzoeken niet in de hand. Met verschillende lettersoort zijn nl. de teekenaars die door hun werk in de verzameling vertegenwoordigd zijn, de in sommige portretten voorgestelde personen, de namen der vroegere bezitters van teekeningen en de namen der in de korte biographische bijzonderheden vermelde kunstenaars in één register bijeengebracht, en de getallen in dit register verwijzen zoowel naar de nummers in de portefeuilles als naar de bladzijden van den catalogus. Het ware wel zoo doelmatig geweest wanneer de eerste drie genoemde reeksen in afzonderlijke registers saamgevat waren, terwijl de laatste gemist had kunnen worden. Daarentegen zou een topografisch register van de op verschillende teekeningen voorgestelde stadsgezichten vaak met groote belangstelling geraadpleegd worden.

E. W. MOES.

1) Niet echter altijd. Hoe komt bv. in portefeuille N (blz. 35) Pieter Holsteyn tusschen Lucas van Leyden en Johannes Stradanus?

Egbert Delpy, Die Legende von der heiligen Ursula in der Kölner Malerschule, Köln 1901. 8°.

Als weinig andere legenden heeft die van de heilige Ursula met hare 11000 maagden het volk geboeid, en daardoor neemt zij in de geschiedenis der beeldende kunst een zeer belangrijke plaats in. Ik behoef maar te herinneren aan de schilderijen van Vittore Carpaccio te Venetië en aan den Ursulaschrijn van Memlinck te Brugge, om te doen gevoelen welke kunstuitingen het gevolg geweest zijn van hare vereering.

Van oorsprong is deze legende echt Keulsch. Nog van vóór de vijfde eeuw is een inscriptie in het koor der St. Ursula-kerk te Keulen, waarin op de legende gezinspeeld wordt, zonder dat deze nog vaste vormen had aangenomen. In de traditie vergrootte zich allereerst het getal van de schaar der gemartelde jonkvrouwen, waarvan in de tweede helft der negende eeuw aan Ursula de voorrang gegeven werd, terwijl eerst een oorkonde van 922 het getal op 11000 stelt. In de tweede helft der elfde eeuw heeft de legende den poëtischen vorm aangenomen, zooals wij dien nog kennen, en de openbaringen der non Elisabeth von Schönau omstreeks 1180, verhalen nauwkeurig de bijzonderheden die wij zoo vaak in effigie kunnen aanschouwen.

Het oudste voorwerp dat op de legende betrekking heeft, een liturgische verguld koperen schotel in het bezit van Dr. Wings te Aken, moet dagteekenen uit den tijd dat Elisabeth von Schönau nog niet hare openbaringen gedaan had, en ook uit een oogpunt van stijl mocht Dr. Delpy besluiten dat deze oudste voorstelling van omstreeks 1100 is. Maar al spoedig vond de legende, vooral in haar hoofdfiguur, verbreiding op andere wijzen. Om te zwijgen van de wandschilderingen in de St. Cunibert-kerk te Keulen uit het midden der veertiende eeuw, daar deze in 1881 geheel gerestaureerd, d. w. z. bedorven zijn, zoo zijn de glasschilderingen in dezelfde kerk, uit de eerste helft der dertiende eeuw, van groot belang. Eerst het postvatten van de Gothiek in Keulen schiep de behoefte aan een veelvuldiger gebruik van altaartafels, reliekschrijnen enz. en hierdoor werd de weg gebaad voor een groote verbreiding van de voorstellingen der St. Ursula-legende. Een begin werd gemaakt met een prachtig antependium in het Kunstnijverheidsmuseum te Keulen, waarop Ursula met haar beide gezellinnen Cordula en Pinnosa afgebeeld is, en dat Dr. Delpy direct met Meester Wilhelm in verbinding brengt. Geen gelegenheid laat schr. voorbijgaan, om naar aanleiding van aangehaalde voorbeelden opmerkingen te maken die in wijder kring de aandacht verdienen. Zoo wat hij bij de bespreking van dit antependium te berde brengt over de onderlinge verhouding van Wilhelm von Herle, Hermann Wynrich en Stephan Lochner. En daaraan knoopt hij zelfs vast een geheele ontwikkelingsgeschiedenis van de Keulsche schilderschool, waarvan bijna alle kunstenaars zich hebben bezig gehouden met het in beeld brengen van de legende van St. Ursula. Vooral laat hij het licht vallen op Stephan

Lochners heerlijke opvatting van de heilige in het Keulsche »Dombild». De brutale moordscène heeft deze niet willen weergeven en hij bepaalde er zich toe de vereerde heilige als tegenhanger van den geweldigen St. Gereon op een der vleugels in al haar lieflijkheid op het paneel te tooveren.

Te hard is het oordeel geveld over den uit de Nederlanden gekomen onmiskenbaren invloed op de kunst van Meister Wilhelm en Meister Stephan: »und wie ein kühler, scharfer Luftzug weht er alsbald von Flandern her hinein in all diese Wärme und Lebensfreudigkeit; ein kalter, nüchterner Tag blickt ernst und düster auf ein neues Leben, voll von einer ranken, oft brutalen Wirklichkeit, in der nur dem Charakteristischen, und sei es noch so hässlich, Bürgerrecht vergönnt ist.»

Bij de analyse der vele voorstellingen van St. Ursula, vooral waar in een cyclus van tafereelen haar legende verteld wordt, interesseert het ons natuurlijk in het bijzonder, hoe hare aankomst te Tiel is afgebeeld. Zonder dat de schilder van de oudst bekende reeks, uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, in het Museum te Keulen, getracht heeft, een topografisch juist beeld te geven, moet het toch opvallen, dat op andere tafereelen in denzelfden cyclus Keulen, Basel en Rome onderscheiden zijn door het karakter der gebouwen of het landschap. Phantastischer is de voorstelling van deze scène door de gebroeders Jan en Gürgen van Scheiven in den grooten cyclus van 28 tafereelen in de St. Ursula-kerk te Keulen. Stond in de oud-Duitsche verzen er onder niet te lezen »Bis dat sy an dye stat tzo Tiele quamen,» wij zouden niet vermoeden, dat met die steile bergen de oevers van de Waal waren bedoeld, maar in deze reeks missen wij zelfs bij Keulen de stereotype kenteekenen. Jammer is het, dat Memlinck op zijn reliëfschrijn te Brugge de scène te Tiel niet aangebracht heeft; de groote nauwkeurigheid waarmede hij Keulen heeft afgebeeld, doet ons dit te meer betreuren. Van omstreeks 1500 is nog een andere reeks, toegeschreven aan den zoogenaamden Meister von St. Severin. Hier deed zich de zeer bezwaarlijke omstandigheid voor, dat de afzonderlijke tafereelen door de geheele wereld verspreid zijn en te Neurenberg, Weenen, Keulen, Bonn, Besselich, Parijs en Londen opgezocht moeten worden; op geen der bewaarde tafereelen is de scène te Tiel afgebeeld.

Het was de bedoeling van Dr. Delpy, het innig verband aan te toonen tusschen de St. Ursula-legende en de schilderkunst te Keulen, en hierin is hij volkomen geslaagd. De resultaten door hem verkregen, doen het te meer betreuren, dat hij het onderwerp niet nog ruimer opgevat en ook zijn aandacht gewijd heeft aan wat niet-Keulsche kunstenaars van de aantrekkelijke stof gemaakt hebben. Alleen het werk van Memlinck wordt ook ontleed, trouwens om aan te toonen, dat deze in de bewerking van de legende geheel de Keulsche voorbeelden heeft gevolgd.

Nog dunkt het mij een leemte, dat Dr. Delpy behalve schilderwerken, waaronder muurschilderingen en kerkglazen, wel ook een antependium en zelfs een gedreven schotel als bronnen voor zijn onderzoek gebruikt heeft,

maar dat de prenten geheel zijn vergeten. Schreiber in het tweede deel van zijn Manuel beschrijft niet minder dan tien verschillende prenten waarop St. Ursula is voorgesteld, en hierbij zijn er twee bepaaldelijk als Keulsch aangeduid.

E. W. MOES.

Blätter Für Gemäldekunde, von Dr. Theodor v. Frimmel. Zu beziehen durch die Buchhandlung Gerold & Co, Wien I, Stephansplatz 8.

Een kort woord ter aanbeveling van dit tijdschrift, dat niet geregeld zal verschijnen, maar alleen dan, wanneer de redacteur voldoende gegevens voor een nieuwe aflevering bijeen heeft.

De Heer von Frimmel is wel een der meest aangewezen mannen voor den tak van kunstwetenschap, dien deze »Blätter» huldigen. Zij bewegen zich nl. uitsluitend op het gebied der »Gemäldekunde» in den zin, waarin Dr. v. Frimmel deze in zijn bekend »Handbuch der Gemäldekunde»¹⁾ heeft opgevat. Op dit handboek wil deze nieuwe onderneming der ijverigen Weenschen Doctor dan ook een vervolg zijn. »Im Wesentlichen» — zoo zegt hij in de inleiding tot de eerste aflevering — »fasse ich das Fach, so wie ich es in meinem »Handbuch der Gemäldekunde» getan habe, nämlich als eine Summe geordneter Kenntnisse über Galeriebilder Doch möchte ich mich hier in der Weiterführung der einzelnen Kapitel nicht so streng an die Galeriebilder allein halten wie im Buche, sondern ich will auch Mitteilungen über Wandmalerei, Buchmalerei, Porträtminiatur, Tapiserie, Glasmalerei, gewiss auch solche über Zeichnungen und Kunstdrucke bringen». Schrijver heeft het plan, om als regel zelf deze »Blätter» te schrijven, doch is niet principieel tegen het opnemen ook van bijdragen van anderen.

De twee thans verschenen afleveringen bevatten het volgende :

Afl. 1. *Zur Einführung.-Bilderschicksale* (waarin behandeld worden de verschillende wijzen, waarop schilderijen den dood vinden. Naast den »vuurdood» vestigt schr. o.a. de aandacht op het vernielen van schilderijen door onhandig restaureeren). — *Wiedergefundene Bilder aus berühmten alten Sammlungen* (over een bij den tekst afgebeeld schilderij van David Teniers d. J., voorstellende de Reuk, thans in een collectie te Blaschkov; en over een Carracci, vroeger in de Collectie Orleans, thans bij Hoschek te Praag). — *Werke von Andries Both* (een belangrijke bijdrage tot de kennis van diens werken, met een afbeelding van een zeer typisch gezelschapstukje van hem, dat sterk aan zijn teekeningen herinnert). — *Zwei Französische Bildchen aus der Fürstlich Georg Czartoryskischen Sammlung* (twee zestiend'eeuwsche anonyme portretten, waarvan er één is afgebeeld). — Vervolgens in kleineren druk allerlei mededeelingen, o.a. een brief van Calame, een notitie omtrent den schilder N. de

1). Leipzig, J. J. Weber.

Giselaer, iets over de Raffaëli-techniek, tentoonstellings- en veilingberichten, nieuwe aanwinsten in particuliere en openbare verzamelingen, literatuuropgaven en een vragenbus.

Afl. 2 begint met een opstel over een »repentir'' van *Rafaël* op zijn »drie Gratiën'' in het Musée Condé te Chantilly. Daarna volgt een opstel, waarin schr. betoogt, dat de *Rembrandt van Frau Mayer te Weenen* (Rembrandt-tentoonstelling Amsterdam no 1) oorspronkelijk heeft behoord tot de Galerie Le Brun. Een lange verhandeling »*Zur Geschichte der Galerie Truchsess-Zeyl-Wurzach*'' met bijgevoegden inventaris van 1813, volgt daarop. Verder vinden wij: *zur Bildniskunde* (o.a. over een portret van Beethoven); *Beobachtungen über die Bildung von Sprüngen an Gemälden aus dem 19. Jahrhundert* (behandelt schilderijen in het Luxembourg en in de National-Galerie te Berlijn). Tenslotte wordt een schilderij van *Claes v. d. Heck* besproken en afgebeeld, worden opmerkingen gemaakt in zake *F. Oelenhainz* en *Jac. Jordaens* en worden tentoonstellingen, aanwinsten enz. vermeld, waarbij ook de aankoop van den Jan van Goyen voor Leiden's museum niet is vergeten. Ook bevat deze aflevering een necrologie.

Bovenstaand overzicht moge eenigszins een indruk geven van den inhoud, die voor ons vooral belang heeft als uiting van iemand, die als geen tweede den »Bildervorrat'' van Oostenrijk-Hongarije kent en zelfs de meest afgelegene particuliere collecties heeft bezocht en onderzocht. Dat diens gedrukte aantekeningen dus menig interessant snuffje vooral uit het land van den blauwen Donau zullen brengen, valt niet te betwijfelen.

De afbeeldingen in den tekst zijn zeer goed.

MARTIN.

Korte Mededeelingen.

Un tableau présumé de Herman van der Mast.

Herman van der Mast n'a été longtemps pour les historiens de l'art qu'un nom, que van Mander accompagne d'un avis biographique fort bref et de peu d'instruction.

On sait par cet auteur, qu'il fut élève de Frans Floris, et demeura sept ans à la cour de France, servant la reine mère Catherine de Medicis, le président de la Queste, et l'archevêque de Bourges. Entre autres ouvrages de sa main, il se distinguait dans le portrait. Des rapprochements que l'histoire de l'art fournit, le font figurer dans cette cour non loin d'autres peintres ses compatriotes, qui besognaient dans le même genre, Jérôme Franck, Luc de Heere et Georges de Gand, nommé dans van Mander, et à qui j'ai pu rendre son nom de van der Straeten, mentionné dans d'autres documents ¹⁾.

¹⁾ L. Dimier, *French painting in the XVIIth century*, Londres 1904, p. 254.

M. van Riemsdijk a été le premier à découvrir des ouvrages authentiques de van der Mast ¹⁾. Ce sont deux portraits, un d'homme, l'autre de femme, que leur possesseur M. Nérée de Babberich a bien voulu prêter au musée d'Amsterdam. C'est là que depuis cinq ans on peut les étudier. Ces deux pièces de moyen mérite, portent dans l'authentique signature du maître une source d'instruction à quelques égards inestimable, puisqu'elle permet d'identifier un style dont les échantillons certains avaient fait défaut jusque là.

Ils sont datés de 1587 et de 1589. Comme il n'y a nul doute qu'il furent peints en Hollande, il faut que le séjour du maître en France ne se soit pas prolongé au-delà de la première de ces dates. Van Mander assure qu'il a duré sept ans. Un rigoureux calcul de M. Hymans le fait commencer après 1570. Le voilà donc fixé à dix ans près, entre 1570—1577 et 1580—1587.

Ce que je propose aujourd'hui est l'attribution d'un tableau qui représente la cour de France, et qui par conséquent devrait prendre date de ce séjour. Je n'ai pour le mettre au compte de van der Mast de garantie que l'exécution, si conforme aux portraits d'Amsterdam, que dès que j'ai pu voir ce tableau de près, le rapprochement, que rien ne sollicitait sans cela, s'est imposé tout de suite à mon esprit.

Van der Mast appartient à cette espèce de peintres des Pays-Bas qui, à l'exemple de Moro, cherchaient en cette fin du XVIe siècle leurs exemples dans Venise, et mêlaient la manière flamande aux enseignements du Tintoret. Nommer Gilles Coignet et Dirck Barentsz., c'est assez définir ce style, dont il est vrai que les Mast d'Amsterdam ne fournissent pas les meilleurs modèles. L'exécution n'en est par bien fine, et les rehauts de blanc dont se compose la recherche d'une certaine harmonie argentine, n'y sont pas si bien appliqués qu'ils ne fassent disparate, et ne jettent sur le tout une certaine dureté blafarde. Voilà précisément ce qu'on trouve dans le tableau dont il s'agit.

Il est conservé au Louvre sous le No. 1034, et représente, comme j'ai dit, la cour de Henri III. Le plus grand nombre des personnages s'y montrent en train de danser. Les figures y ont de sept à huit pouces. Ce musée conserve deux bals de cour représentés à la même époque. Il s'agit ici du plus grand. Tous les deux ont été à Versailles, et auparavant dans la collection Gaignières, qui nomme celui-ci *Bal du Duc d'Alençon* ²⁾. Ce nom, comme on va voir, ne mérite pas qu'on s'en réserve. On l'a attribué à Clouet. Comme il renferme plusieurs portraits, une telle attribution allait de soi dans un temps où l'on ne savait que Clouet de peintre de portraits pour toute cette époque. Personne maintenant ne voudrait reprendre, principalement après que la mort du second des Clouets, fixée

1) V. *Oud-Holland*, 1899, p. 123.

2) Grandmaison, *Gaignières et ses correspondants*, Bibliothèque de l'École des Chartes, 1890, 1891, 1892.

à 1572, empêche qu'on ne lui donne une pièce exécutée après 1574. que Henri III parvint au trône. Mais il n'est même pas de son école. Le caractère étranger de l'exécution en est parfaitement tranché, et j'ai dit quels traits fort précis, à joindre aux considérations de sujet et d'époque, permettent de le tenir avec toute apparence pour un ouvrage de van der Mast.

J'en donnerai maintenant la description, avec tout ce qui touche les portraits qu'il contient.

La danse des seigneurs et des dames qui s'y déploie en rond sur la droite, et fait les trois quarts du sujet, ne laisse pas de faire place à gauche à six personnages au repos, qui contemplent cette danse en spectateurs. L'un de ces personnages est une femme assise vue de dos, et qui représente sans doute la reine Louise, femme de Henri III. Mais comme on n'en voit pas le visage, je n'en saurais dire davantage. Debout derrière et fort en évidence, sont le roi lui-même et Catherine sa mère, avec trois autres, qui seront identifiés ici pour la première fois. C'est de ces cinq figures, seules entendues, comme on le voit assez, pour représenter des personnages déterminés, qu'il faut parler. Or avant d'en pousser l'étude, je rappelle que des tableaux comme celui-là ne sont jamais en France au seizième siècle composés de portraits originaux. Le peintre qui requiert pour une composition la ressemblance de quelques personnes, à coutume de l'aller chercher dans quelques portraits en cours, répandus en de nombreux exemplaires, et qu'il se borne à copier une fois de plus. Comme cette coutume n'a pu tenir qu'à une répugnance des Français pour poser devant les peintres, qui fut telle que ceux-ci n'exécutaient pas même les peintures originales, mais le crayon seulement, sur nature ¹⁾ il n'y a pas à se demander si les peintres étrangers même durent se soumettre en France à cette mode. Que la même chose se retrouve ici, n'est donc pas une raison de douter que le tableau émane d'un Flamand, et rien n'empêche de joindre au nom de van der Mast les explications que voici.

Premier personnage à gauche; figure d'homme.

C'est *Mayenne*, le fameux interroi de la Ligue. Ce visage vient d'après un crayon du Cabinet des Estampes de Paris, recueil N a 24 a. Ce crayon, d'une excellente manière, doit être donné à Pierre Dumouëtier. Thomas de Leu l'a gravé. Une copie fort agrandie et de rang inférieur est à Versailles, no. 3302.

Deuxième personnage; Henri III.

Le crayon original au Cabinet des Estampes de Paris, boîte IV anc. no. 131. J'ai des raisons de le croire de Jean Decourt ²⁾. Copie de ce crayon à Chantilly (exposé Galerie du Logis). Gravé en grand par Wierix, en Petit par Thomas de Leu, avec des variantes dans la chevelure.

1) Bouchot, *Les Clouets*, p. 13.

2) L. Dimier, *Un portrait méconnu de Henri III et le peintre Jean Decourt*, Gazette des Beaux-Arts, 1902, II.

Troisième personnage; figure de femme.

C'est Marguerite de Lorraine-Mercoeur, soeur de la reine Louise et Duchesse de Joyeuse. Le crayon original, non identifié encore, et maintenu anonyme, au Cabinet des Estampes de Paris, recueil Na 23a, anc. no. 95. Gravé par Thomas de Leu, avec l'inscription du nom de la princesse.

Quatrième personnage; Catherine de Médicis.

Ce visage est copié sur un crayon original du Cabinet des Estampes, le dernier en date qu'on ait tiré de la reine, boîte II, anc. no. 33. Souvent reproduit est miniature, le Louvre en garde un exemplaire à l'huile, no. 1030. Le même dans le petit Bal du même musée, no. 1035.

Cinquième personnage; figure d'homme.

C'est Anne Duc de Joyeuse. Le crayon original au Cabinet des Estampes de Paris. Il est reproduit dans un mauvais portrait équestre du duc à Versailles, no. 3265. Une estampe de Thomas de Leu.

Telles sont les sources dont émanent le cinq portraits qui entrent dans ce présumé van der Mast. Leur mention termine ce sujet. Outre l'intérêt qu'elles offrent dans le cas particulier, peut-être auront elles encore cet avantage, venant à propos d'un maître hollandais, d'éclairer la critique étrangère sur les conditions originales qui gouvernent en France une peinture de cette sorte, et qui ne se présentent point ailleurs avec cette généralité.

P.S. Dans un article publié ici même ¹⁾ sur *le Portrait des trois Coligny au musée de La Haye*, j'ai avancé que ce portrait, tiré de l'estampe de Marc Duval, avec changement du visage du cardinal de Châtillon, avait été réglé pour ce visage sur un portrait du château de Chantilly, n°. 261.

L'exposition des Primitifs Français vient d'être l'occasion de reconnaître mon erreur sur ce point particulier. Le portrait du cardinal dans le tableau de La Haye n'est pas refait sur le portrait de Chantilly, mais sur un portrait du musée d'Avignon, qui porte dans cette exposition le n°. 172.

Quoique l'erreur que je corrige suppose une confusion possible entre ces deux portraits, cependant un oeil averti les distingue, et ne risquera plus de les prendre l'un pour l'autre.

J'ajoute que le portrait d'Avignon est répété en grand dans la collection des Offices de Florence, qui le conserve sous l'anonyme, n°. 191.

L. DIMIER.

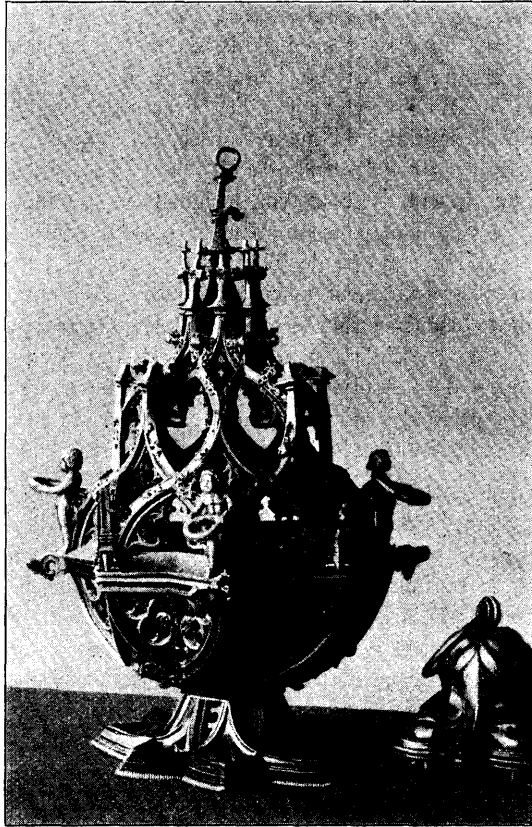
Een zilveren wierookvat ontworpen door Martin Schongauer.

Met nevenstaande afbeelding ²⁾ zij de aandacht der leden van den Oudheidkundigen Bond gevestigd op een zilveren wierookvat dat eertijds behoorde aan de R. K. Parochiekerk te Edam, doch korten tijd geleden voor de som van 2500 gulden in eigendom is overgegaan aan Z. D. H. Mgr. A. J. Callier. Toen er gevaar bleek dat kooplieden ons dit

1) Bulletin IV, p. 20—22,

2) Naar eene opname door Mej. Arnst. Brom.

moie werkstuk zouden ontvoeren, heeft dus Haarlems kunstzinnige Kerkvoogd dezen schat voor ons land weten te behouden door groote offervaardigheid. Een voorbeeld van zoo hooge zijde gegeven »doet onge-
»twijfeld de belangstelling herleven voor de goud en zilversmeedkunst der

»Middelceuwen, die
»in ons vaderland,
»blijkens enkele
»maar al te schaar-
»sche overblijfselen,
»een hoogen bloei
»gekend heeft" 1).

Op zich zelf beschouwd is het hier afgebeelde voortbrengsel van vermoedelijk Nederlandsche zilversmeedkunst belangwekkend zoowel om zijn architectonisch geconstrueerden ongewonen vorm en fraaie verhoudingen als om de correcte bewerking tot in de kleinste onderdeelen.

Maar het meer bijzondere van dit wierookvat is toch wel, dat hiermede een waarschijnlijk *cenig geval* 2) voor-

handen is van middeleeuwsch zilverwerk, rechtstreeks geïnspireerd op, ja zelfs met veel nauwkeurigheid gevolgd naar een der vele afdrucken van laat middeleeuwsche kopergravures die vroeger waarschijnlijk als

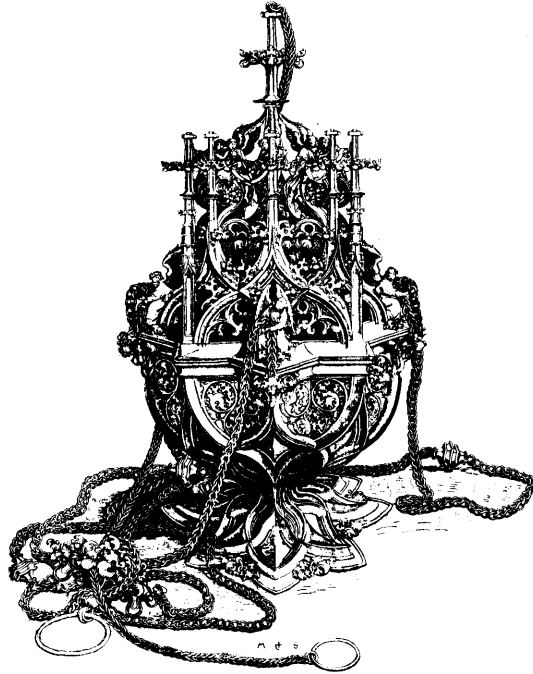
1) Dr. G. Brom, *Middeleeuwsche Kerk sieraden*, Archief Aartsbisdom Utrecht-dl. XXVII blz. 233.

2) »Selbst die zahlreichen gestochenen Vorlagen welche hervorragende Goldschmiede und Kupferstecher aus ihren Werkstätten ausgehen liessen, und die doch sicherlich in Hunderten von Exemplaren überallhin Verbreitung fanden, bilden heutzutage als Unica und Rarissima den kostbarsten Besitz der reicheren Kabinette und Kupferstich-Sammlungen. Dass sie zur Zeit ihrer Entstehung auch practische

koopwaar uit den vreemde op jaarmarkten aangeboden, aan onze kunstenaars steeds welkome modellen en nieuwe vormen brachten. »Solche Vorlagen waren damals Bedürfniss" 1).

Men zie hiernaast de verkleinde reproductie van een gravure, blijkens signatuur van den in 1486 te Colmar overleden schilder-graveur Martin Schongauer 2). Deze gravure moet zonder twijfel den zilversmid, door wiens bekwame handen het Edamsche wierookvat is gewrocht, tot voorbeeld gediend hebben 3).

Nauwkeurige vergelijking van het zilveren wierookvat uit Edam met de gravure van Schongauer geeft bij een opvallend groote overeenkomst, toch nog wel zooveel verschil op te merken, dat aan den zilversmid in deze eenige zelfstandigheid kan toegekend worden.

Dit worde aangetoond door het volgende: In den voet van het zilveren wierookvat verbeterde hij het al te slingerig-draaierige, dat aan den voet op de gravure iets slaps geeft, Hierdoor wint het Edamsche wierookvat nog aan vasten

Verwendung fanden kann kaum bezweifelt werden, *obwohl sich nicht ein einziger Fall der Abhängigkeit eines noch erhaltenen Kirchengewässers von einem der bekannten Kupferstiche nachweisen lässt.* Max Lehrs in der Zeitschrift f. Chr. K. VI Jahrg. 1893, pag. 66.

1) R. Bergau, Wentzel Jamnitzers Entwürfe. Ihre ursprüngliche Bestimmung ist, Kunsthandwerkern als Vorlage zu dienen, nach welchen dieselben arbeiteten, oder welchen sie Ideen und Einzelheiten für Ihre Arbeiten entnahmen. Mit Rücksicht darauf ist auch die Art der Darstellung eine eigenthümliche und sehr praktische.

2) Ook genaamd Martin Schoen. Zie over Martin Schongauers leven en werken het artikel van Dr. Sträter in de Zeitsch. f. Chr. K. Jahrg. 1888 blz. 171—174.

3) Alte in Silber ausgeführte Gefässe welche diesen Vorlagen genau entsprechen, sind mir in den vielen Sammlungen die ich darnach durchsucht habe, bisjetzt nicht vorgekommen, womit nicht gesagt sein soll, dass sie nicht vorhanden sind. Existirt haben solche Gefässe ohne Zweifel. Schongauers Rauchfass wurde

rustigen stand. Het al te massale vermijdt hij met den voet te doorbreken; op de gravure is de voet niet »à jour" bedoeld.

De kom, waarvan de hoofdlijnen trouw naar Schongauers gravure zijn gevolgd, heeft in de driehoekige velden tusschen het lijstwerk fijn bewerkt »à jour" ornament, en wel geheel anders gevormd dan de versiering dezer vakken op de gravure aangeeft ¹⁾). Daarbinnen is de eigenlijke dichte bak of behouder voor het vuur van gepolijst zilver, in hetzelfde plan van achtpuntige ster geslagen.

Het deksel, in zijn benedenste gedeelte overeenkomend met Schongauers gravure, heeft door langdurig gebruik veel geleden; de vier hooge pinakels op den buitensten rand en de acht kruisbloemen op de elkaar kruisende gevels in ezelsrugvorm, die men op de gravure weer terug vindt, ontbreken bijna geheel.

De bekroning van het deksel is inderdaad verschillend met Schongauers gravure. Bij het Edamsche wierookvat ziet men een overhoeks gestelde herhaling in 't klein der acht benedenste gevels; in de gravure van Schongauer daarentegen, veel oorspronkelijker en fraaier, van uit de gevels acht zich naar 't midden vereenigende ribben op welker omkrullende hogels acht allerliefste engelfiguren met banderolles hunne vleugelen uitspreiden. Een voor 't gebruik van het wierookvat practischer, tevens voor het oog aangenamer silhouette, werd hier door den zilversmid prijsgegeven.

De finale is een kruisbloem, waaraan een ring voor den middenketting om het deksel omhoog te trekken, en weer precies volgens de gravure.

Op Schongauers gravure zijn aan den benedenrand van het deksel vier knielende engelfiguren met uitgespreide vleugelen, wier houding duidelijk aanwijst, dat zij dienen als geleiders der vier buitenste kettingen. Deze geheel naar laat-middeleeuwschen trant in albe met amict gekleed, zijn door den zilversmid niet gevolgd. In de plaats daarvan, melden zich hier aan als eerste boden der baanbrekende Renaissance, vier goed gemodelleerde naakte kinderfiguurtjes, in stand en type onderling verschillend, die met vooruitgestrekte handen elk een ring van glad-ronden draad vasthouden, waardoor de kettingen vrijer bewogen kunnen worden dan bij

im XV. Jahrh. wegen seiner mustergiltigen Schönheit mehrfach von anderen Stechern kopirt, u. a. von Israhel von Meckenen.

Met voorbeelden voor goud- en zilverwerken hebben zich o. a. bezig gehouden Albert Dürer, Israël von Meckenen, A. Altorfer, Hieronymus Hopfer, Hans Sebald, B. Beham, A. Hirschvogel, Virgil Solis en ten onzent ook o.a. Lucas van Leyden. Ook Cranach, Hans Brosamer en Hans Holbein maakten dergelijke ontwerpen, die dan door andere kunstenaars in koper of hout weder vermenigvuldigd werden. En een groot aantal werd ontworpen en gegraveerd door den Neurenberger goudsmid Wentzel Jamnitzer (geb. 1508 † 1585).

1) In behandeling en stileeren van het ornament toont de maker van het wierookvat groote bekendheid en zelfs veel overeenkomst met de gravures van W. A. Men zie vooral diens pectoralen, bisschopsstaf enz. »Der Meister W. A., von Max Lehrs".

uitvoering volgens Schongauers ontwerp mogelijk ware. Na nevenstaande vergelijking mag dan ook het werkstuk beschouwd worden als een vrije zelfstandige wedergave van het ontwerp door Schongauer in gravure gebracht. De vullende ornamenten, à jour tusschen de lijsten van den voet en de kom, mogen eene verfraaiing heeten door den zilversmid gevonden.

Het zal wel geen waagstuk zijn om te zeggen dat dit zilveren wierookvat is gemaakt omstreeks het eerste kwartaal der 16e eeuw, den tijd van hoogen opbloei der Amsterdamsche kunst, toen ook de fraai gesneden orgelkast der Heilige Stede ¹⁾, de verguld zilveren monstrans der Clarissen te Amsterdam ²⁾, de verguld zilveren monstrans te Purmerend, de ketenen van het St. Joris of Voetbooggild, van het Kolveniers- en van het Handbooggild ontstonden.

Want daar de Leuvensche monstrans der Clarissen, in 1520 te Amsterdam werd vervaardigd, zooals de keuren van het Amsterdamsch wapen getuigen ³⁾, »het Kloveniersgild eerst in 1522 is opgericht, zoodat die(ns) keten op zijn »vroegst uit dit jaar zou kunnen dateeren en ook de beide andere ketenen »niet vóór de 16e eeuw kunnen geacht worden te zijn gemaakt'' ⁴⁾ en het hier beschreven wierookvat met deze merken een zeer groote verwantschap toont in de profielen der strakke correct bewerkte lijsten en de vaardige behandeling van het gestyleerde ornament, ligt het vermoeden voor de hand dat het door Mgr. Callier aangekochte wierookvat omstreeks het eerste vierendeel der zestiende eeuw door een Amsterdamschen zilversmid zal gemaakt zijn. Wie deze zilversmid was, kon tot heden niet worden achterhaald, daar het Edamsche wierookvat geen enkel merk, noch keur, noch meesterteekeu vertoont en ook de hierboven ter vergelijking aangevande werken geen nadere aanwijzing geven kunnen.

Tot meerdere volledigheid worde hier nog vermeld dat het geheele geraamte van het zilveren wierookvat blijkt te zijn saamgesteld uit getrokken lijsten van het gewone laat gothische waterslagprofiel. Deze lijsten zijn gebogen, aan elkaar in verstekken passend gevijld en gesoldeerd tot een geheel voor den voet, voor de kom en voor het deksel. De sierende deelen, als hogels, kruisbloemen, maaswerk en beeldjes blijken gegoten, met uiterste zorg geciseleerd en daarna eveneens in 't vuur aangesoldeerd te zijn. Al het zoogenaamde »monteerwerk'' onderscheidt zich door een meer dan gewone accuratesse. Ook dit was, — en dit bleef gelden tot voor een vijftigtal jaren, — een loffelijke eigenschap van het werk der Amsterdamsche zilversmeden die hun vak goed verstonden.

1) Thans door de zorgen van Mgr. van Heukelum in de kerk te Jutfaas geplaatst. Zie hierover jaarverslag van het Sint Bernulphusgilde, 1887 blz. 43, en »Uit de geschiedenis der H. Stede'' door J. F. M. Sterck, blz. 26.

2) Zie »De voormalige Amsterdamsche Vrouwenkloosters'' door Bern. J. M. de Bont in »Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem''.

3) Zie »De Goud- en Zilverwerken in het Nederlandsch Museum'' door A. Pit. blz. 21.

De hoogte van het wierookvat, gemeten van onderkant voet tot en met ring op de kruisbloem is 0,24 Meter, de grootste wijidte van de ster-vormige kom is 0.12 Meter, de geheele lengte met inbegrip der kettingen en het handvat is 0.88 Meter.

Het totale gewicht van wierookvat met kettingen en handvat bedraagt 1685 gram.

De vijf kettingen zoowel als het handvat dat deze samenhoudt, schijnen wel uit denzelfden tijd als het eigenlijke wierookvat. Zij toonen echter niet de minste overeenkomst met de gravure van Schongauer, waar deze veel weelderiger, maar tevens veel ongeschikter voor het gebruik zijn aangegeven.

Utrecht, Febr. 1904.

JAN BROM.

Een verbetering.

In mijn boek »Het Hollandsche Landschap in Ontstaan en Wording» schreef ik van Hendrick Avercamp (pag 84. noot 1), dat de handteekening met het jaartal 1663 op het groote winterlandschap van het Raadhuis te Kampen valsch waren en ei later opgezet. Ik nam hierbij de meening van Mr. Nanninga Uitterdijk over, zonder het stuk met eigen oogen gezien te hebben, en dacht aan een verwisseling der cijfers, waardoor het schilderij 30 jaar eerder ontstaan zou zijn, dit in verband met het vroege geboortjaar van Avercamp. Het is mij echter, tijdens de tentoonstelling van het schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam, duidelijk gebleken. dat deze meening geheel verkeerd is. Niet alleen dat de oude A. der oorspronkelijke handteekening er nog staat, en het jaartal wel degelijk het echte is, maar de kleederdracht van den groep mannen op den voorgrond geeft duidelijk den tijd aan: het zijn costumes van \pm 1650 en later, terwijl alle gissingen en vermoedens omtrent dateering ineens opgeheven worden door deze ééne bijzonderheid ¹⁾: de toren van Phil. Vingbooms, die eerst tegen 1660 gered was, staat op het schilderij. Het lijdt dus geen twijfel, dat het stuk na dien datum gemaakt moet zijn; de echtheid van het jaartal is bewezen. Wel werd een deel der handteekening vernieuwd (. . vercamp), doch duidelijk is deze toevoeging van de oude beginletter te onderscheiden.

Het schilderij dus van 1663! Merkwaardig, wanneer men bedenkt, wat dit jaartal voor de Hollandsche schilderkunst beteekent, hoe zij in Rembrandt haar hoogste volheid aan plastische kracht had bereikt, hoe een werk als de Staalmeesters was ontstaan; en dan dit schilderij te zien, het werk van een archaïst, van een kunstenaar, die in zijn jeugd verkondiger van nieuwe zinswijzen, in zijn ouderdom midden in de ontwikkeling was blijven steken, achterlijk, verouderd was geworden. Wát opzet aangaat, zoo vinden we in de vulling van den linkerhoek dezelfde formule met bijna geheel hetzelfde motief van den te grooten, te decora-

1) Door Dr. Bredius meegeedeeld.

tieven boom, uit zijn allereersten tijd terug, ook de typeerende figuur van den man met den stok — deze in grauwe zware schildering als bij een Arend Arendsz. Het late, het gevorderde is de wijdte en uitgestrektheid der omvademing. Het gezicht op Kampen is groot gezien; de IJssel genomen met aan beide kanten het land: rechts de stad, links het lage land, de twee door de brug verbonden; de horizon, ver, wijd tot in het oneindige; daar boven een lucht met hooge bolle welving zooals die zich koepelt over het vlakke waterland; groote grauwe wolken, niet meer als vroeger egaal met strepen, maar goed doorwerkt, werkelijk in het doek zittend. Die wijdte van blik met het goede verloop, de verre horizon en de hooge wolkenhemel, getuigen van de ontwikkeling, die Avercamp's talent had doorgemaakt; ze zijn het eigenlijke van het schilderij. Daarbij komt de observatie van de beweging, van de wisseling en warreling der figuren, die uitstekend is, en de groepen in hun vormeloosheid toch in plastischen vorm wist weer te geven.

Doch hoe ontwikkeld en verbreed in opzet het schilderij ook moge zijn, de frischheid en bekooring van zijn eerste stukjes-ontbreken. Men vindt er het geestige, pittige der schildering niet terug, noch de frissche kleuren, het losse, luchtige van het staan der figuren. Vooral het ijs heeft niet meer de spiegeling, de gladheid en kristallen doorzichtigheid, waarop de schaatsen klauwen. Misschien is dit aan den slechten toestand van het schilderij — zelfs na de restauratie — te wijten, maar onafhankelijk daarvan blijft de schildering der personen op den voorgrond zwaar, plomp, gevoelloos. Het moesten zeker portretten zijn, deze heeren met den slappen hoed en het laat 17-eeuwsch gewaad; het werden gedrochtelijke gestalten, slecht geteekend en slecht geschilderd. Hier schoot het talent van Avercamp te eenen male te kort; hier toonde hij zich de archaische kunstenaar, die niets weet van de ontwikkeling, welke de tijd met zich meebracht; was hij eenmaal dien vooruit geweest, zoo werd hij niet alleen achterhaald maar verre voorbij gesneld. Van het jaar 1663 hadden we liever geen Avercamp gekend; het is treurig den ouden kunstenaar te zien, »qui a fait le tour de son talent».

J. DE JONGH.

Oud Geldersche bouwstijl.

Door »Gelre» zal een onderzoek ingesteld worden naar de nog bestaande gebouwen in Oud Gelderschen stijl. Daartoe heeft de vereeniging de bladen in Gelderland en Overijsel uitgenoodigd, een artikel op te nemen, waarin een aantal geveltypen in dien stijl worden beschreven en afgebeeld, terwijl aan het courantenlezend publiek het verzoek wordt gedaan, van het bestaan van dergelijke gevels mededeeling te doen. Langs dien weg hoopt men door medewerking van belangstellenden uit het publiek te geraken tot een overzicht van de nog bestaande, in oud-Gelderschen stijl opgetrokken gebouwen.

**Tentoonstelling van Oude Koperwerken te Middelburg, 15 Juli—
15 Augustus 1904.**

In navolging van de tentoonstelling te Dinant in 1903 zal in dezen zomer te Middelburg eene tentoonstelling van koperwerk gehouden worden, welke zal omvatten:

a. Kerkelijke zaken: doopvonten, lezenaars, klokken, graf- en gedenkplaten, beelden, doopbekkens, kronen, kandelaars, aquamanile's, wijwatervaten, mischellen enz.

b. Huishoudelijke zaken: vijzels, kandelaars, beddewarmers, hand- en voetstoven, tabaksdoozen, huis- en tafelschellen, strijkijzers, kinderspeelgoed, keukengerie, gereedschappen, koffie- en waterkannen enz. Ook kleine kanonnen met wapens en ornamenten versierd.

c. Voorwerpen, die met koper zijn gemonteerd en waarbij dit metaal de hoofd-versiering uitmaakt.

d. Voorwerpen van koper, die door ciseleeren, graveeren of andere kunstbewerkingen zijn versierd.

De voorwerpen zullen tegen ongelukken tijdens het vervoer en tegen brand en inbraak worden verzekerd, terwijl de kosten van vervoer mede voor rekening der Commissie komen.

Reeds zijn belangrijke inzendingen toegezegd, waaronder het doopvont van 1540 en een gedeelte der koorafsluiting uit de Grootte Kerk te Breda, een aquamanile uit Weesp (XIVe eeuw), de Gothische koorarend uit Roermond, verschillende voorwerpen uit den schat van St. Servaas te Maastricht, het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, het Bisschoppelijk Museum te Haarlem en het Kunstnijverheidsmuseum te 's Gravenhage.

Toezeggingen worden ingewacht voor 15 Juni a.s. bij den ten Secretaris den Heer J. A. Frederiks te Middelburg.

Dinanderies.

De heer Joseph Destrée, conservator van de Koninklijke Musea te Brussel, legde de laatste hand aan een werk, bevattende een groot aantal afbeeldingen in phototypie van voorwerpen, die aanwezig waren op de tentoonstelling van *Dinanderies*, die het vorige jaar te Dinant werd gehouden. Zijn doel is om daarmee een overzicht te geven van hetgeen nog in België en naburige landen overig is, van oude kunstvoorwerpen in koper en metaal, die eertijds in België werden vervaardigd.

De Heer Destrée is thans met den Heer Frederiks te Middelburg in overleg getreden om op dit werk een vervolg te leveren, dat zich daarbij geheel zal aansluiten en afbeeldingen zal bevatten van de verschillende merkwaardige zaken, die op dat gebied nog in ons land aanwezig zijn. De tentoonstelling die dezen zomer te Middelburg wordt gehouden zal daartoe vele bouwstoffen leveren, terwijl het overige ter plaatse zal worden opgenomen.